

○ THEATER SCHRIFT LUCIFER # 12

Laatste werken, laatste vragen

Gasthoofdredacteur Rob Riemen

najaar 2011

Cover #12
Laatste werken, laatste vragen

Jozef van den Berg in
***Troev of De Verdronken Visser* (1983)**

Foto: Bert Nienhuis
Met dank aan Theater Instituut Nederland

Luciferisten:
Wij zweren tegelijk bij God en Lucifer.

uit: Joost van den Vondel *Lucifer* (1654), Vers 145

○ Inhoud

TEN EERSTE

P 5 – 11 **Cecile Brommer**
Twaalfde bericht van de redactie
- Laatste werken, wat vertellen ze ons? –

P 12 **Joep Lennarts**
Ruim, een scènefoto
- Tussen angst en hoop -

P 13 - 20 **Rob Riemen**
Laatste vragen
- De queeste van het leven door liefde en de dood -

P 20 - 29 **Peter Sellars**
Onvoltooide levens voortzetten
- Opdat wij oogsten en opnieuw zaaien -

TEN TWEEDE

P 31 – 36 **Erwin Jans**
De verloren stem van Woyzeck
- Over Eric De Volder -

P 36 – 46 **Joris van der Meer**
Sarah Kane
- Remember the light -

P 46 – 52 **Joeri Vos**
Mijn laatste toneelstuk
- Een tekst -

TEN DERDE

P 54 - 69 **Johannes van den Heuvel**
Er valt niets meer te spelen
- Een gesprek met Jozef van den Berg -

P 69 - 83 **Sarah Vanhee**
Beginnen aan het verder doen: gesprek met Dirk Pauwels
- Een lange maaltijd in kleine porties –

P 83 - 90 **Evelyne Coussens**
Micha Hamel & Requiem voor de westerse kunstmuziek
- De westerse beschaving is op een verzadigingspunt aangekomen -

TEN VIERDE

P 92 – 98 **Klaus Bertisch**
Zingen als Orpheus
- De aantrekkingskracht van een laatste lied –

P 98 - 106 **Peter Liefhebber**
Wills testament
- Storm van de ziel -

P 106 - 123 **Loek Zonneveld**
'Hoe inspannend het is om een Boze te zijn'
- Brecht schrijft, schaaft en repeteert aan *Leben des Galilei* -

P 124 - 129 **Christophe van Gerrewey**
Geen verlangens meer
- Over een zwak moment van Hugo Claus -

TEN VIJFDE

P 131 - 134 **Willem de Wolf**
Het grote werk
- Een persoonlijke lezing van *EEN FAUST* -

P 134 - 136 **Janine Brogt**
Een Faust
- De integrale tekst van *Faust I* en *II* in een hedendaagse bewerking –
(apart te downloaden)

○ **Laatste werken, wat vertellen ze ons?**

- 12^e bericht van de redactie -

De redactie van *Theater Schrift Lucifer* probeert haar geestdrift een keer per jaar te stroomlijnen met een thematische aanpak. Daarbij roepen we dan de hulp in van een gerenommeerd denker om als gast-hoofdredacteur een zekere rode draad aan te geven; de dramaturgie van het tijdschrift als het ware. Dit jaar bepaalde Rob Riemen, directeur van het Nexus Instituut het thema en liet *Lucifer* zich inspireren tot een rijk aanbod aan bijdragen. Mede-oprichter van *Lucifer* en redactielid Cecile Brommer licht toe.

Cecile Brommer

Al sinds mijn studententijd kijk ik vol bewondering én afgunstig naar het Nexus Instituut. Het Nexus Instituut is een 'denktank'; een instituut dat zich doelbewust richt op het nadenken over de wereld, de samenleving, relaties tussen mensen, grote levensvragen, kortom, een tempel voor de intellectueel. Het organiseert congressen waar de groten der aarde elkaar ontmoeten en toespreken, waar hemelse muziek klinkt, en het geeft per jaar drie boekdikke nummers uit van *Nexus*.

Hoezo afgunstig? De dramaturg is toch de denker in het theaterveld? Ja, maar zonder de concrete interactie met de praktijk van het theatermaken ervaar ik dit denken als vruchteloos. Lezen, schrijven, discussiëren, comtempleren, het maakt allemaal deel uit van het beroep, maar zonder de artistieke impuls van de mensen met wie ik als dramaturg werk, zijn dat soort activiteiten voor mij ongericht, vragen

zonder vuur, gedachten zonder passie. Afgunstig dus op een vermogen dat ik slechts ten dele bezit, en vol bewondering voor het uithoudingsvermogen om - ook in tijden waarin het begrip 'intellectuele elite' onder vuur staat - diepgaand te geloven in de kracht van het brein, in de dialoog tussen mensen die zich willen verhouden tot de grote (levens)vragen van onze tijd; zo stapte ik ruim een jaar geleden af op Rob Riemen, directeur-oprichter van Nexus.

Ik vroeg mij af wat er zou gebeuren als *Nexus* en *Theater Schrift Lucifer* elkaar ontmoeten? Wat zou een dialoog opleveren tussen deze twee pleitbezorgers van het zorgvuldig formuleren van gedachten, van het argumenteren boven oordelen? Twee instellingen die bovendien de kunst als bron van beschaving omarmen? Rob Riemen en Kirsten Walgreen, samen de directie van het Nexus Instituut, ontmoette ik in een hotel aan de rand van het Hyde Park in Londen. Twee zeer gedreven mensen, die de ambitie van *Lucifer* herkenden en hun medewerking aan nummer # 12 toezegden. Rob had niet lang na hoeven denken over het onderwerp; 'laatste werken van kunstenaars', met als thematische insteek: de levensvragen die iemands artistieke loopbaan begeleiden. Vragen die daarbij horen: tot welke inzichten hebben iemands artistieke levensloop geleid? Hoe denkt een kunstenaar met een heel leven achter zich over het leven? Wat vertellen die laatste werken over het oeuvre van de kunstenaar?

Het onderwerp 'laatste werken' sluit in de ogen van de redactie van *Lucifer* aan bij een veel besproken einde-der-tijden dreiging; de Nederlandse / westerse samenleving maakt een revolutionaire fase door waarbij wellicht afscheid genomen moet worden van enkele fundamentele

basisprincipes. In *De barbaren* (NL editie 2010) omschrijft Alessandro Baricco dit als het einde van de Romantiek. De romantische notie dat de mens streeft naar verdieping en vervolmaking door hard te werken en studeren, wordt op globale schaal ingeruild voor begrippen als gelijktijdigheid, snelheid, beschikbaarheid. De 'barbaar' wil zich verbonden weten met media, (pop)cultuur, vrienden, en verkiest het horizontale contact met de wereld om hem heen boven het in afzondering bereiken van diepgaand inzicht. Baricco geeft het google-model als voorbeeld; dit spiegelt de waarden en waarheden van de toekomstige mens waarheen wij op dit moment muteren. Kwaliteit en geloofwaardigheid worden niet meer beoordeeld op basis van studie, geschiedenis en status, maar op basis van 'links': hoe geloofwaardig vindt het grootste deel van de mensheid (lees: internetgebruikers) jouw informatie?

Baricco's waarneming is niet alleen een zwanenzang; het toont in feite ook de vervolmaking van het verlichte vooruitgangsideaal; kennis voor allen. De volledige emancipatie van kennisvergaring en kennisproductie ligt aan het einde van dit ideaal. Dit betekent dat ook de verdeling van macht in de samenleving aan het schuiven is. Als gemeenschap moeten we daarmee leren omgaan. Wie deze ontwikkeling alleen maar als een kwaad kan zien dat uitgeroeid moet worden, blokkeert de mogelijkheid tot groeien. "Spanning en kwaad zijn in ons leven ingebouwd opdat we er iets van leren, en niet om het te vermijden. Het kwaad is geen beschamende vergissing die verwijderd moet worden. Het is er opdat een gehele samenleving gedwongen wordt te groeien. Ieder moet er zo direct en fundamenteel als mogelijk

mee omgaan. Dan zal je leven ook veranderen." Peter Sellars, *Nexus*, 1995, nr 11 / *Theater Schrift Lucifer* nummer # 12.

De redactie van *Lucifer* is natuurlijk ook aangetast door de gebeurtenissen in het eigen vakgebied: de 'mutaties' die daar op gang gebracht zijn en in het verschiep liggen, het op hande zijnde opheffen van productiehuizen, (kleinere en jeugdtheater-) gezelschappen en artistieke kernen. Hoe moeten we ons hiertoe verhouden? Is dit net zo goed het einde van een tijdperk? Hebben deze fenomenen met elkaar te maken? En in welke mate kun je afscheid ook als groei zien; wordt er alleen gesnoeid, of toch ook beplant?

De redactie liet driftig en enthousiast de gedachten uitwaaien over het onmetelijk brede aanbod van laatste toneelstukken, laatste regies, laatste theaterdaden, met de volgende selectie als resultaat:

Als opmaat plaatsen we een eerbetoon aan theaterfotograaf Joep Lennarts. Hij werd sinds 25 februari 2011 vermist en op dodenherdenking teruggevonden bij de Hedelse brug in de armen van de Maas. Joep Lennarts is een mens die vele andere mensen heeft aangeraakt. Zijn scènefoto van *Ruim*, de voorstelling die Boukje Schweigman maakte in 2004, was zeker niet zijn laatste werk, maar toont wel hoe mistig het gebied kan zijn tussen angst en hoop. Zijn deze mensen op de vlucht na bijvoorbeeld een bomaanslag? Hopen ze op een nieuw leven aan de andere kant van de deur?

Rob Riemen gaf ons het onderwerp voor dit nummer, en meteen ook een gloedvol betoog dat een groot verlies het leven verandert in een queeste, waarbij begrippen als liefde

en dood essentieel zijn, omdat ze het alfa en omega zijn van ons bestaan. Kunstenaars openen deze begrippen, en helpen ons op de zoektocht die het leven is. “De grootste kunstwerken zijn een queeste op zich; eeuwig als de dood en de geheimen van het leven, stil wachtend op wie luisteren wil naar hun verhaal.”

De samenwerking tussen *Nexus* en *Theater Schrift Lucifer* leverde nog meer waardevol leesvoer op: *Lucifer* mag het verslag van een gesprek herplaatsen tussen Rob Riemen en opera- en theaterregisseur Peter Sellars. “Ik ben er diep van overtuigd dat wanneer je iets wilt leren, het vermogen om te ervaren van meer belang is dan je beoordelingscapaciteiten,” stelt Sellars. Het vermogen om te ervaren, zou dat groeien in de loop der jaren? Is dat een talent, een gave of een kunde? Is de kunstenaar aan het eind van zijn/haar leven beter in staat te leren? In ieder geval is Sellars ervan overtuigd dat het doel van het leven niet ligt in het afronden van een bepaalde taak of gedachte, maar in het zaaien, zodat de generaties na jou kunnen oogsten, zoals ook jij immers oogst wat de voorvaderen zaaiden. “Mozart stierf jong en wanhopig, overtuigd dat zijn leven een mislukking was. Zijn bijdrage was echter meer dan genoeg. Ik ben ongelooflijk dankbaar dat ik zeven generaties later met veel succes zijn opera’s kan laten uitvoeren op een manier die in zijn tijd niet eens kon worden voorgesteld. Hij heeft het zaad gezaaid. Daar gaat het om: zaaien. Later zal het groeien. Zij die er niet meer zijn, leefden niet voor zichzelf, maar voor ons.”

Na deze algemene bespiegelingen over leven en dood en de plek van de kunstenaar, volgt een aantal besprekingen van laatste werken van grote theaterkunstenaars uit het (soms

zeer recente) verleden. Wat vertellen deze laatste toneelstukken en voorstellingen ons over de toneelschrijvers en theatermakers? Is het laatste werk een terugblik op een oeuvre; leggen de laatste werken thema’s bloot die tot een nieuwe interpretatie van eerdere toneelstukken nopen?

Brecht worstelde een groot deel van zijn leven met *Leben des Galilei*, zo maakt Loek Zonneveld op een enerverende manier inzichtelijk. In dit toneelstuk zijn ‘brokstukken van zijn biografie’ terechtgekomen, evenals verwijzingen naar de politieke situaties in (voormalig Oost-)Duitsland en Amerika die Brecht van dichtbij meemaakte. Dit verklaart wellicht waarom de auteur een bijna symbiotische relatie met dit toneelstuk had. “Steeds als in Berlijn aan Brecht gevraagd wordt om *Leben des Galilei* af te drukken in een verzamelbundel of om het stuk ergens op het repertoire te nemen, is het antwoord een grote stilte, daarna aarzeling, tot slot meestal een weigering, vaak met de toevoeging: daar moet nog verder aan geschaafd, herschreven en dus gewerkt worden.”

Ook theatermaker, poppenspeler en acteur Jozef van den Berg bleef eindeloos sleutelen aan zijn laatste voorstelling *Genoeg Gewacht*, gebaseerd op Becketts *Wachten op Godot*. “Je zou kunnen zeggen: ik had een recept voor een heerlijk gerecht en dat ging ik bereiden. Maar elke keer als ik ervan proefde, was de smaak toch niet goed.” Hij realiseerde zich dat hij op zoek was naar zichzelf, door zichzelf als personage op te voeren in allerlei gedaanten. Tot hij op een avond inzag dat hij niet alleen zocht, maar ook gezocht werd; door God. Geloofsgenoot en vriend Johannes van den Heuvel laat in een interview Jozef van den Berg van moment tot moment

vertellen hoe hij midden in het theater ‘geroepen’ werd en afscheid nam van zijn publiek. Een foto van Jozef van den Berg is opgenomen als voorplaat van dit nummer.

Erwin Jans schetst een teder beeld van Eric de Volder, die een typische eigen theaterstijl ontwikkelde en al het materiaal dat hij gebruikte, van toneelteksten en personages tot poppen, in die stijl boetseerde. Zo ook bij *Frans Woyzeck*, gebaseerd op *Woyzeck* van Georg Büchner, zijn laatste voorstelling in 2010. “Er is veel in dit stuk dat De Volder moet hebben aangesproken: de gewone man als antiheld, het dagelijkse (over)leven als tragische existentie, het gevecht tegen het noodlot en tegen een ondoorzichtige samenleving. *Frans Woyzeck* is niet De Volders beste stuk, maar er zit een zekere logica in het feit dat zijn oeuvre met dit personage afsluit. Misschien was het er altijd al, onzichtbaar aanwezig in de vele andere personages die De Volder geschapen heeft, op de rand van het naamloze?”

Het laatste lied van de tragische zanger Orpheus is tegelijkertijd het begin van de westerse muziekgeschiedenis. Klaus Bertisch wandelt met de lezer langs de talrijke interpretaties van deze mythe en licht de diverse muzikale vertalingen hiervan toe. Bertisch proeft hoe het zou zijn als de lotgevallen van Orpheus op de kunstenaar in het algemeen betrokken zouden worden: dan “is het zijn ziel die uit deze kunstwerken spreekt. Zijn ziel wandelt met zijn kunstwerken en de bevrijding volgt na het laatste lied. Wij zien of horen steeds opnieuw de ziel van de kunstenaar in zijn werk spreken: het onsterfelijke kunstwerk, ook al gaat het nog zo zeer en zo vaak over pijn, lijden en vertwijfeling, of is het daardoor gevormd.”

De ziel van Sarah Kane, de Britse schrijfster die na haar laatste toneelstuk *4.48 Psychosis* zelfmoord pleegde, wordt door Joris van der Meer voorzichtig afgetast in een doorwrocht portret van de schrijfster. Hij bespreekt een aantal thema’s die door dit laatste werk sterk zichtbaar worden in haar oeuvre. Aan het einde ervan verzoekt Kane: ‘open the curtains’, en deze dubbelzinnige, theatrale en biografische woorden slaan een diepe emotionele krater in de westerse cultuurgeschiedenis.

Als er één toneelauteur is die met zijn laatste werk veel losse eindjes uit zijn oeuvre een plek gaf, is het, volgens Peter Liefhebber, de toneelauteur aller tijden Shakespeare. Voor de zorgvuldige lezer en goede verstaander verpakte Shakespeare in *De Storm* zijn spirituele visie op leven en dood. Wie eenmaal op dit spoor is gebracht, snapt ineens veel ongerijmds uit dit toneelstuk en eerdere drama’s. Peter Liefhebber schreef hier het boek *De verborgen Shakespeare* (2008) over en geeft speciaal voor *Lucifer* een introductie op de materie.

De zoektocht van de redactie naar bijdragen over ‘laatste werken’ bracht ons portretten en artistieke uitingen van nog levende theaterpersoonlijkheden die ‘een laatste daad pleegden’, maar waarvan we in de theaterwereld vast nog zullen horen. Sarah Vanhee interviewde de bijna gepensioneerde Dirk Pauwels, die in 2008 het theaterhuis Campo opzette vanuit een fusie tussen Victoria en Nieuwpoorttheater en die in de loop van zijn carrière een uitgesproken visie ontwikkelde op de staat van het theater. Micha Hamel is bezig met het componeren van een *Requiem voor de westerse beschaving*. Evelyne Coussens vroeg hem

naar het waarom, en of dit een doemdenken uitdrukt of mogelijk ook de deuren openzet naar een andere toekomst. De jonge toneelmaker Joeri Vos (1981) liet zich uitdagen om een fictief laatste werk te schrijven. Hij deed dit in 24 uur.

Eigenzinnig publicist Christophe van Gerrewey besloot het onderwerp van een andere invalshoek te bezien: wat als we nu eens niet een laatste werk of ander groot werk van de kunstenaar beschouwen, maar een niemandalletje, een vergeten boekwerkje dat men graag wegmoffelt? Hij beziet het werk van Hugo Claus aan de hand van toneelstuk en roman *Jessica!* om kritisch sabotage te plegen op de opvattingen over de grote Belgische schrijver.

De redactie was uitermate verguld met het aanbod van Janine Brogt om haar vertaling en bewerking van Goethe's *Faust* te publiceren! (Overigens ook een toneelstuk waar de auteur zijn hele leven mee bezig was, en dat autobiografische verwijzingen bevat.) Janine Brogt besloot een hedendaagse interpretatie los te laten op *Faust I* en *II* voor een opvoering van het Nationale Toneel in 2011. Het is nadrukkelijk bedoeld voor de planken en zit vol poëtische en platvloerse vondsten, en doorkijkjes naar het heden. Maar het is niet alleen maar tijdelijkheid; door woord- en zinskeuze legt de vertaler verbanden die van begin tot eind verhaalelementen en thema's uitlichten en transparant maken. Het algemeen menselijke karakter, dat alle scènes bezwangert en dat het toneelstuk zijn eeuwigheidswaarde geeft, komt daardoor tegelijkertijd in al zijn breedsprakige en theatrale uitingsvormen bovendien.

Willem de Wolf, voormalig student Duits maar bovenal

theatermaker, las de vertaling en zette zichzelf voor even weer in de schoolbanken. Voor het herkennen van een meesterwerk moet je studeren, zo leerde hij van een docent en uit eigen ervaring; "langzaam en nauwkeurig lezen en herlezen; de tekst, en de commentaren. Terugbladeren en notities maken. Voor je uit staren, nadenken, zuchten en koffie drinken. En weer lezen." Om tot het opzienbarende inzicht te komen dat *Faust* "eigenlijk helemaal niet zo'n geweldig toneelstuk is". Nieuwsgierig? Lees verder!

De oplettende lezer zal opmerken dat het onderwerp 'laatste werken' verre van uitpuittend is behandeld. De ontmoeting met Nexus heeft echter een verdieping van denken gestimuleerd, waarmee Lucifer de lezers hoopt te inspireren. Het aangereikte onderwerp 'laatste werken' valt in onze ogen samen met een overgangstijd in zowel de samenleving als de theaterpraktijk. Met het rijkelijk inzoomen op thema's als afscheid, verlies en de dood, maar ook met de ruime aandacht voor kwaad als bron van groei, spiritualiteit als betekenisgeving, de zin van het (samen)leven en de verantwoordelijkheid van de (theater)mens, wil de redactie verscheidene invalshoeken aanreiken om verder te contempleren op het idee dat de (naderende) dood noopt tot terugblikken, maar ook 'de gordijnen kan openen' naar de toekomst.

Lees, beleef en duik de diepte in met *Theater Schrift Lucifer* nummer # 12: *laatste werken, laatste vragen*.

**Namens de redactie van Theater Schrift Lucifer
Cecile Brommer, Londen, oktober 2011**

○ Colofon

Theater Schrift Lucifer is een tijdschrift op het internet met artikelen over theater. Tweemaal per jaar komt een nummer uit met artikelen, kritieken en essays over theater in binnen- en buitenland. Theater Schrift Lucifer biedt ruimte voor hartstochtelijke argumentatie, langzame gedachten en tijdloze inzichten. Theater Schrift Lucifer verschijnt op www.theaterschriftlucifer.nl, is een uitgave van Stichting Vurig en komt mede tot stand door een financiële bijdrage van het Nederlands Toneelverbond. Alle correspondentie kan verzonden worden naar theaterschriftlucifer@gmail.com.

Theater Schrift Lucifer kan gratis online worden gelezen en geprint. U kunt een nummer integraal en/of per artikel via [Acrobat Reader](#) downloaden en indien gewenst uitprinten. Op aanvraag kan de redactie een printversie (tegen kostprijs) toezenden.

Het bestuur van Lucifer bestaat uit: Cecile Brommer, voorzitter en secretaris, Sacha van Tongeren, penningmeester, Edo Dijksterhuis en Berthe Spoelstra.

De adviesraad van Theater Schrift Lucifer bestaat uit Willem Rodenhuis en Rezy Schumacher. Zij leveren gevraagd en ongevraagd, zonder hiërarchisch gestructureerde eindverantwoordelijkheid, commentaar en ideeën.

De redactie De redactie van Theater Schrift Lucifer bestond voor nummer # 12 uit:

Cecile Brommer is freelance dramaturg en redacteur. Ze studeerde Theaterwetenschap en Russisch en werkte bij o.m. Carrousel, [NES]theaters Frascati, Het Zuidelijk Toneel, Holland Festival, Stella Den Haag, Productiehuis Brabant en The Glasshouse/Kees Roorda. In 2005 richtte ze met geloofsgenoten *Theater Schrift Lucifer* op - vanuit de overtuiging dat schrijven over theater de beschaving dient, door zowel vakgenoten als liefhebbers te voeden met taal, argumenten, kennis, opvattingen en visies. Tegenwoordig woont ze in Londen en werkt ze voor zowel Nederlandse als Engelse opdrachtgevers.

Ludo Costongs is dramaturg bij Toneelgroep Maastricht en Theater EA. Verder werkt hij onder meer in opdracht van Het Huis van Bourgondië, geeft hij dramaturgieles en is hij binnen de kunst- en cultuursector lid (geweest) van verschillende besturen, raden van toezicht en adviescommissies. Hij behaalde zijn Doctoraaldiploma in de Cultuurwetenschappen aan de Universiteit Maastricht en zijn Masterdiploma in de Dramaturgie aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds nummer # 12 maakt Ludo deel uit van de redactie van Theater Schrift Lucifer.

Tobias Kokkelmans is dramaturg bij het Ro Theater. Eerder werkte hij o.a. bij Emio Greco|PC en het Festival van Vlaanderen Brussel/Gent. Verder schrijft hij voor theatervakbladen *TheaterMaker* en *Etcetera* en geeft hij les aan de Amsterdamse Theaterschool.

Anne de Loos studeerde Theaterwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. Nu combineert zij de onderzoeksmaster Kunstwetenschappen in Amsterdam met

Gender and Ethnicity in Utrecht. Anne verzorgt het secretariaat van Theater Schrift Lucifer en maakt sinds # 12 deel uit van de redactie.

Bas van Peijpe studeerde Geschiedenis en Theaterwetenschap aan de UvA. Hij is als dramaturg o.a. betrokken bij het werk van Boukje Schweigman. Daarnaast werkt hij als freelance redacteur en publicist over theater en als scenarioschrijver voor de Nederlandse kindertelevisie.

Rob Riemen is oprichter-directeur van het Nexus Instituut en hoofdredacteur van *Nexus*, waaraan hij talloze bijdragen leverde. In 2009 verscheen van hem *Adel van de geest. Een vergeten ideaal* (Atlas), dat in veertien talen is vertaald en waarvan de achtste druk is verschenen. Een jaar geleden schreef hij het pamflet *De eeuwige terugkeer van het fascisme*, waarin hij de cultuurgeschiedenis van het fascisme schetst, en zo de huidige Nederlandse samenleving een spiegel voorhoudt.

Berthe Spoelstra is dramaturg van Frascati. Ze studeerde Theaterwetenschap aan de Universiteiten van Amsterdam en Parijs. Ze gaf les aan de UvA en de Rietveld Academie, was verbonden aan o.m. Theatergroep Maccus en De Theatercompagnie en werkte als freelance dramaturg samen met vele regisseurs. Berthe Spoelstra is medeoprichter en redactielid van Theater Schrift Lucifer.

Gast-hoofdredacteur De redactie wordt een keer per jaar aangevuld met een wisselende gast-hoofdredacteur: schrijver en journalist Chris Keulemans was gasthoofdredacteur van

Lucifer # 5: *Theater van de toekomst*. Ger Groot, filosoof en publicist, was gasthoofdredacteur van Lucifer # 8: *Slechteriken; de vele gezichten van het kwaad in het theater*. Voor Lucifer # 10: *Waar 't gras groener is. Theater als bouwwerk van de gemeenschap, over inspirerende buitenlandse theaterpraktijken* was Annemie Vanackere, artistiek leider van de Rotterdamse Schouwburg, speciale gast. Directeur van het Nexus Instituut Rob Riemen trad op als gast-hoofdredacteur voor Lucifer # 12: *Laatste werken, laatste vragen*.

Dit nummer kwam tot stand met dank aan Eric Alink, Mieke van Wanrooij, Lotte van den Berg, Frits op ten Berg.

Theater Schrift Lucifer wordt mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van Het Nederlands Toneelverbond. Daarbij dankt de redactie alle donateurs. Zonder hen was dit nummer er niet geweest.